

ABBASİLER DÖNEMİNDE BİLGİ, TEKNİK VE ÜRÜN NAKLİ (11. YÜZYILA KADAR)

Yunus Arifoğlu*

Öz

Abbasîlerle birlikte gerçekleştirilen iç barış, Pax İslamica ile geniş İslam coğrafyası tek bir ülke haline gelmişti. Müslümanlar, bu coğrafyada serbest dolaşım imkânına sahiptiler. Tacirler, âlimler ve seyyahlar bu coğrafyanın her bölgesine engelsiz gidiyorlardı. Onların seyahatleri beraberinde bir etkileşim meydana getiriyordu. Bilgi, teknik, ticari meta ve tarım ürünleri onların sayesinde bir yerden diğerine taşınıyordu. Böylece hem haberler yayılıyor hem de bir yerden başka bir yere taşınan teknikler orada gelişme imkânı buluyordu. Bu sayede yoğun bir dolanım, meydana geliyordu. Bu çalışmada, Abbasîler döneminde bilgi nakli ele alınmıştır. Bilginin naklindeki araçlara değinilmiştir. Ayrıca etkileşim yoluyla bilginin geçişi incelenmiştir. Ardından ticari meta dışındaki ürünlerin taşınması konu edinmiş ve tekniğin bir yerden bir yere nakline değinilmiştir. Çalışmada hem ana kaynaklardan hem de modern kaynaklardan istifade edilmiştir. Özellikle de 9. ve 10. yüzyıllarda İslam coğrafyasını gezen coğrafyacıların eserleri dikkate alınmıştır. Çalışmanın kapsamı Abbasîlerin başlangıcından 11 yüzyılın sonuna kadardır. Bu çalışma ile bahsi geçen yüzyıllar arasında İslam dünyasında meydana gelen etkileşim, ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasîler, Bilgi, Teknik, Etkileşim, Nâkil

DURING THE ABBASIDS PERIOD INFORMATION, TECHNICAL AND PRODUCT TRANSPORTATION (UNTIL THE 11th CENTURY)

Abstract

Inner peace with the Abbassids has been achieved. The vast Islamic geography began to be ruled as a continent. There was a possibility of free movement of Muslims in this geography. Merchants, scholars and travelers have traveled all regions of this geography. Their travels caused an interaction. Knowledge, technical, commercial commodities and agricultural products were carried from one place to another Thus, the news spread and the techniques moved from one place to another found the opportunity to develop there. This resulted in intense circulation. In this study, the transfer of information during the Abbasid period was discussed. Intermediaries in the transmission of information were mentioned. The passage of information by interaction has been examined. Then, the transfer of the technique from one place to another was mentioned. In this study, the main sources and modern sources were used. The works of geographers who visited Islamic geography in the 9th and 10th centuries were particularly taken into account. The scope of the study ranges from early Abbassids to

---

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 03.07.2019 Accepted / Kabul Tarihi:27.03.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.586090>

*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ynsarfglu@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7931-8617>

the end of the 11th century. With this study, we tried to highlight the interactions that took place in the Islamic world between the centuries mentioned.

Keywords: Abbasids, Knowledge, Technical, Interaction, Transportation

GİRİŞ

10. yüzyılda geniş İslam dünyası, tek bir ülke gibiydi. 10. yüzyılın yarısından sonra siyasi birlik korunamamışsa da, coğrafi birlik devam etmiş, İslam'ın renk verdiği bir kültür sahası oluşmuştu. Bu minvalde bir universal anlayış belki de ilk kez olmaktadır. Bir diğer faktör dildi. Arapçanın birleştiriciliği bu universalleşmede yön vericiydi. Bu geniş coğrafyada tek bir vatan imişcesine bir anlayış yerleşmişti. Bu durum, doğudan batıya, kuzeyden güneye bilgi ve birçok ürünün taşınması sonucunu doğurmuştu. Hindistan'ın, Çin'in zengin ürün ve tekniklerinin yanı sıra Afrika kıtasında yetişen ürünler aynı pazarlarda sergilenme imkânı bulmuş, bu ürünler Çin'den ve Hindistan'dan İran'a, Mezopotamya'ya, Akdeniz'e, Mısır'a ve Endülüs'e kadar gitmişti. Hint düşüncesi, Afrika sanatı, Akdeniz mimarisi, Yunan felsefesi, Türk toplum tasavvuruyla İran idarî anlayışı bir potada erimiş, İslam'ın renk verdiği yeni düşünme anlayışı ortaya çıkmıştı. İlim, İslam medeniyetinin farklı bölge ve şehirleri arasında hızla yayılmış ve birçok coğrafyada hayat bulmuştu. Bu geniş havza içerisinde dolaşan âlimler, seyyahlar ve tacirler her bir bölgeden diğerine bilginin ve tekniğin nakledilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı.¹

Bilginin naklinde önemli bir husus, onun yeniden üretilmesidir. Bu açıdan Abbasîler döneminde önemli işler yapılmıştı. İslam medeniyetinin doğduğu ve geliştiği sırada eski medeniyetler suskundu. Abbasîler döneminde dil, usul ve düşünce gelişiminin ardından İslamiyet öncesindeki bilgi birikimi keşfedilmiş ve derlenmiş ve bunlar Arapça'ya çevrilmiştir. Ardından bilgi üretimiyle yeni eserler ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda yeni buluşlar ortaya çıkarılarak uygulanma sahası bulmuştur. Bu sayede insanın tecrübi ve teori bilgisi birleşip, yapılan işten daha iyi verim alınmıştır. Ürün artışı ve dolaşımı nispeten kolaylaşmış, insanların gıdasını temininde imkânlar artmış ve böylece nüfusun çoğalması mümkün olabilmıştır.²

1. Bilgi kanalları

Klasik dönem İslam medeniyetinde bilgi, satır ve sudûr gelenekleri şeklinde iki yolla nesilden nesile aktarılırdı. Satır bilginin yazılı, sudûr ise şifahî olarak aktarılması anlamına gelmekteydi. Sadr göğüs anlamına gelmekte, bu dönemde bilginin kalpte muhafaza edildiği düşünülmekteydi. Bundan dolayı hafızanın güçlü olması İslam medeniyetinde övünülür bir durumdu. Bu iki gelenek birlikte devam etmişse de şifahî gelenek baskındı. Satır geleneğinin şifahî geleneği beslemek için bir araç olduğu

¹ Süleyman et-Tâcir- Ebû Zeyd es-Sîrâfî, *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları), 23; İbn Havkal, Ebu Kasım Muhammed b. Ali, *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill, (Leiden: Leiden University Press, 1939), 17; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, (Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, 1992), 17; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Macit Karagözoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 33; Hamit Sadi Selen, *Ticaret Tarihi*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 19; Lütfi Sunar, "Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti", *İslam Düşünce Atlası*, (İstanbul: İlem Etüdler Derneği, 2017), 1: 76.

² Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 33; Donald R. Hill, *Gökyüzü ve Bilim Tarihi*, trc. Atilla Bir-Mustafa Kaçar, (İstanbul: Boyut Yayınlar, 2011); Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfü Şimşek, (İstanbul: Kitapyayınevi, 2011); Tahsin Görgün, "Dünya Tarihsel Bir Bakışla İslam Tarihini Yeniden Düşünmek", *İslam Düşünce Atlası*, (İstanbul: İlem Etüdler Derneği, 2017), 80.

düşünülmekteydi. İslam medeniyetinin başından itibaren entelektüel faaliyetler şifahî olarak gelişmişti. Bundan dolayı İslam dünyasında sohbet geleneği yaygındı. Bu sebeple entelektüeller sıkça seyahat ederlerdi. Bu gelenek genç, yaşlı herkesi sınırsız İslam dünyasının bir ucundan öteki ucuna doğru gitmeye teşvik ederdi. Bu durum yoğun bir entelektüel ve öğrenim hayatını meydana getirmekteydi. Bir talebe ancak yeterli sayıda hocadan ders dinleyip not almışsa, yazarlık hayatına başlayabilirdi. Yazarlık entelektüeller arasında bir olgunluk seviyesini yansıtırken, kitaplar nesiller arasındaki iletişimin şifahî yönünü göstermekteydi.³

Bilginin ve tecrübenin taşınmasında göç de bir başka etkili faktör olmuştur. İslam fetihleriyle birlikte hem iskânla nüfus kaydırılmış hem de fetihlerin doğal bir sonucu olarak birçok millet yer değiştirmiştir. Müslüman Araplar doğuda Horasan ve Maveraünnehir'e yerleştirilirken, batıda ise, Endülüs'e kadar uzanmışlardı. Aynı zamanda bu coğrafyalarda yaşayan diğer halklar da İslamiyet'i seçmiş ve Müslüman Araplarla birlikte coğrafyadan coğrafyaya geçmişlerdi. Fars coğrafyasından Mezopotamya ve Akdeniz'e Farslar ve diğer halklar geçmiş, Mağrib'te Berberiler Endülüs ve Akdeniz adalarına yerleşmişlerdir. İç Asya'dan yoğun Türk nüfusunun gelmesiyle birlikte insan dolanımı artmış ve İslam coğrafyası her kökenden insanın yaşadığı kozmopolit bir coğrafyaya dönüşmüştü. İnsanın yer değişimi yeni yer ve insanlarda bir sinerjinin oluşmasına da etki etmiştir. İslam dünyasında bilgi seyahat ve hareketlilikle bir uçtan diğerine akmıştır. Meskun bulunan bölgelerden tarım, bitki, teknik tecrübe göç edilen yeni coğrafyalara taşınmıştır.⁴

1.1. Bilgi Taşıyıcıları

1.1.1. Âlimler

İlim daima Müslümanların ilgisini çekmiştir. Âlimler kadar idareciler, zenginler ilimle ilgilenmişlerdir. Onlar bunun için sürekli bir biçimde ilim meclisleri tertip ederlerdi. İlim meclislerini tertip etme geleneği İslam dünyasının her tarafında yaygınlaşmıştı. Entelektüeller bu meclislere katılarak zamanlarındaki meseleler hakkında tartışırlardı. Bundan dolayı ilmi yazın/edebiyat, İslam dünyasında Abbasîlere kadar başka bir kültürde olmadığı kadar etkiliydi.⁵

İlim âlimleri adeta seyahata davet ederdi. Abbasîler döneminde ilmin dayanak noktası olarak referans metodunun ortaya çıkmasıyla birlikte seyahat âlimler için vazgeçilmez bir ilmi araca dönüşmüştür. Bu dönemde seyahat ilim açısından olması gereken metodolojik bir zorunluluk halini almıştır. Bu anlamda seyahat, bilgi kırıntılarına sahip olanları birlikte hareket etmeye teşvik etmekte, bu sebeple onları bir araya getirmekteydi. Böylece seyahat âlimlere hem güç hem de saygınlık kazandırmaktaydı. Birincil elden referanslara ulaşmak için âlimler, şehir şehir gezerlerdi. Bağdat, Mekke, Medine, Kahire şehirlerinin yanı sıra, Horasan ve Endülüs şehirleri de ilim için gidilen yerlerdendi. Onlar, bu şehirlere gider, orada belli bir süre kalıp hem ders alırlardı hem de ders verirlerdi. Bir âlim sahip olduğu ihtisastan dolayı ziyaret edilir, kendisinden ders alınırdı. İslam medeniyetinde şifahî kültürün güçlü olmasından dolayı âlimler, ilim

³ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 36, 43.

⁴ İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar Belâzûrî, *Fütühü'l-Buldan*, thk. Abdullah Tabbaî, (Beirut: Müessesetü'l-Mearif, 1987), 596; Halife b. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, (Ankara: Bizimbüro Basımevi, 2001); Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, trc. Ufuk Uyan, P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989), 306-307; Andre Miquel, *İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (İstanbul: Kitap yayınevi, 2003), 7.

⁵ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 49; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 121-130.

meclislerine dâhil olur veya farklı şehirlere giderek bu meclisleri tertip ederlerdi. Bu dönemde özellikle Bağdat şehri uğrak merkeziydi. Bağdat şehrinin inşa edilmesi ve burada ilmî faaliyetlerin başlamasıyla çok çeşitli yerlerden buraya insanlar gelmeye başlamışlardı. Burada çeviri hareketlerinin başlamasıyla birlikte ise hem ilim öğrenmeye gelenler buraya uğramakta hem de sadece sahip olduğu dilden dolayı çeviriyi kendi mesleği haline getiren insanlar gelmekteydi. Örneğin, çeviri için Bağdat'a gelenlerden birisi Kusta b. Lûkâ idi.⁶

Birçok âlim ilmî sebeplerden dolayı seyahat etmiştir. Onlar, bazen bulunduğu ortamın ilmî durumundan rahatsız olmalarından, bazen idarenin değişmesinden bazen de farklı bir coğrafyada bulunan bir âlimden ders alma isteğinden dolayı gezmişlerdir. Bazen bir bölgenin veya şehrin valisi o âlimi bölgesine çağırır, ondan istifade ederdi. Bu dönemde seyahat eden âlimlerden birkaçı şunlardı: Cehm b. Safvân, Merv, Tirmiz, Belh ve Kufe şehirlerinde çeşitli alimlerle etkileşimde bulunmuştur. Fârâbî doğup büyüdüğü şehirden göçmüştü. O, hayatının önemli bir kısmında Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi şehirleri gezmiş ardından Bağdat'a gitmiştir. İbn Sînâ ailesinde ve özel hocalardan ders almasına rağmen yedi yıl boyunca seyahat etmiştir. İbn Miskeveyh çeşitli sebeplerden dolayı Rey'den Bağdat'a ve buradan ise tekraren İran coğrafyasındaki şehirlere gitmiş, çeşitli coğrafyalarda etkileşimde bulunmuştur.⁷

Abbasîler döneminde coğrafyacılar İslam dünyasının her bölgesine giden nadir insanlardı. Özellikle 10. yüzyıl coğrafyacıları İslam coğrafyasında gezilmedik yer bırakmamışlardır. Onlar seyahatleri esnasında hem haber taşımış hem de gittikleri yerlerdeki eşraf ve yüksek bürokrata gezip gördükleri yerleri anlatmışlardır. Onlar coğrafyayı gezen, toplumsal gözlem yapan ve bunları bizzat taşıyan kişilerdi. Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih, İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî bahsi geçen coğrafyacılarından birkaçıdır. Bunlar İslam dünyasının sınırlarına giren bütün bölgeleri gezmişlerdir. Bir yerden bir yere bilgiyi taşımışlardı. Onlar gittikleri yerlerdeki kütüphanelerden ve gezdikleri yerlerde görüştükleri bölge insanlarından almış oldukları bilgileri İslam dünyasının çeşitli bölgelerine ulaştırmışlardır. Eserleriyle eski dünyanın bilgisini paylaştıkları gibi özellikle de İslam dünyasının sınırlarında kalan her bir bölge ve şehirden bilgiler aktarmışlardır. Onların eserleri sayesinde İslam dünyası birbirinden haberdar olmuş, bir bölgede yetişen ürünlerin bilgisi ve İslam dünyasındaki şehirlerin sahip oldukları şeyler dört bir yanda bilinir hale gelmiştir. Onların yazdıkları eserler sayesinde: şehirlerin refah düzeyi, tarım potansiyeli, hayvancılığı ve insan tipolojisi bilinebilmiştir. Böylece gezmemiş olanlar dahi oradaki gelişmişlik düzeyinden haberdar olmuşlardır.⁸

⁶ İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Cafer Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru Sadır, ty.), 273-274; Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 119-120, 302; Kenan Mortan- Önder Küçük Ertan, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010), 35-36; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 49; Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 17, 42-43.

⁷ Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 233; Mahmut Kaya, "Farabî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 146; Ömer Mahir Alper, "İbn Sina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 20: 319; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 201.

⁸ Ayrıntı için bkz. İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Cafer Yakûbî, *Tarihu'l-Yakubî*, (Beyrut: Dâru Sadır, ty.); Ebu Kasım b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, (Leiden: Brill Press, 1967); Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, (Leiden: Brill Press, 1967); İbn Havkal, Ebu Kasım Muhammed b. Ali, *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill, (Leiden: Leiden University Press, 1939); Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, (Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, 1992);

Bilgi kaynaklarından bir diğeri ticaretti. Tacirler, bir anlamda kültür elçisi gibilerdi. Tecrübelerini farklı diyarlarda ve farklı milletlerle paylaşırlardı.⁹ Abbasîler zamanında İslam dünyası içerisinde her türlü tacir bulunmaktaydı. Tacirlerin en önemli özelliği farklı dilleri biliyor olmalarıydı. İslam dünyasında tacirlerin ortak dili Arapça idi.¹⁰

1.1.2. Bilginin Paylaşıldığı Sürekli ve Geçici Mekânlar İle Ürün Dolaşımı

Abbasîler döneminde seyahat edenler sahip oldukları bilgiyi paylaşmak veya bilgilenmek için o şehirde bulunan bazı mekânları ihmal etmezlerdi. Âlimlerin, idarecilerin ve zenginlerin evleri bu anlamda hususi yerlerdi. Bunların yanı sıra cami, hânkâh, hamam ve varrâklar bilginin serbestçe dolaştığı yerlerdendi. Buralardan herkes serbest bir şekilde istifade ederdi. Bu mekânlarda hem ilim nakledilir hem de entelektüel faaliyetler yapılırdı.¹¹

8. yüzyılın yarısından sonra kâğıdın Müslüman dünyasında yer edinmesiyle birlikte “varrâkûn” adında yeni bir meslek grubu meydana geldi. Bu meslek, yaklaşık yüz elli yıldır İslam dünyasında canlı olan ilmî bir hayatın sonucu olarak hızlı bir şekilde gelişti ve yaygınlaştı. Varrâklar, kâğıt imal eder ve müsveddelerin istinsahlarını gerçekleştirerek bir nevi matbaa işlevi görürlerdi. İstinsah işlerini de yaptığı için kendilerine nessah da denirdi. Bu meslekle birlikte okuyan ve yazarların varlığını sürdürebilmeleri için bir yaşam tarzı oluşmuştu. Varrâklar aynı zamanda kitapçıları. Kitapları hem yayına hem de satışa sundukları dükkânları vardı. Bu dönem itibariyle onlar: müsavir/tasarımcı müzeyyip/süsleyen mücellit/citleyen işlerini de ya kendileri yapar veya yaptırırldı. Varrâklık seçkin yazarların da bulunduğu her kesimden, her eğitim seviyesinden insanları kapsamaktaydı. Birçok yazar bu yolla geçimini de sağlamaktaydı. Örneğin, Yahya b. Adi ve İbn Nedim bu mesleği yapan kişilerdi.¹²

Varrâklar Ortaçağ entelektüel mecrasını oluşturan yerlerdi. Varrâk dükkânları yazarlar ile okuyucuları bir araya getiren mekânlardı. Entelektüeller zamanlarının önemli bir kısmını buralarda geçirirlerdi. Örneğin, Cahız varrâk dükkânlarını kiralayarak onları bir nevi kütüphane gibi kullanırdı.¹³

Abbasîler döneminde bilginin paylaşıldığı belli zamanlarda kurulan geçici mekanlar vardı. Bu dönemde panayırlar bilginin paylaşıldığı en önemli mekanlardı. Bu mekanlar, uygun yerlerde özellikle birçok bölge ve şehrin kesiştiği uğrak noktalarda kurulurdu. Panayırlar, Ortaçağ bilgi ve ürün alışverişinin yapıldığı uğrak merkezlerindendi. Her ay kurulan panayırlar olduğu gibi yılda bir de açılanları da vardı. Arabistan’da Havlan’daki Sa’de şehri ile Mağrip şehirleri ve Endülüs’e kadar uzanan çizgide çok çeşitli panayırlar vardı. İsfahan’ın Kerîne yöresinde Nevruz öncesinde kurulan bir panayırdı. Bu panayır festival şeklindeydi. Bunlara halktan her kesim rağbet ederdi.¹⁴

Yunus Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan’ın İktisadî Durumu (8-10. Yüzyıllar)*, (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 100-140.

⁹ Makdisî, *Ahsenu’t-Tekâsîm*, 312.

¹⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik*, 131; Makdisî, *Ahsenu’t-Tekâsîm*, 294-340; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan’ın İktisadî Durumu*, 100-140.

¹¹ Maurice Lombart, *İslam’ın Altın Çağı*, trc. Nezih Uzel, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 207; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 109-138

¹² Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 53-54, 57-58; Mehmet Dağ- Hıfzırrahman Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, (Ankara: MEB Yayınları, 1974), 83-84.

¹³ Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, 53-54, 57-58.

¹⁴ Ebu Osman Amr b. Bahr b. Cahız, *Medhu’t-Tüccâr ve Zemmi Ameli’s-Sultân*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, trc. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (Ankara: Bizimbüro

Dinî buyruklardan hac, İslam dünyasında bilginin nakledilmesinde önemli bir imkan sağlamıştır. Hac farızası öncelikle Müslümanlar arasında irtibat sağlardı. Bu sayede Müslüman memleketler gelen farklı milletler birbirleriyle temas etmekte insani ve ticarî bağlar kurarlardı. Böylece her bölgeden gelen kimseler sahip oldukları bilgi ve tecrübeyi diğerleriyle paylaşma imkânı bulurlardı. Kutsal şehir Mekke, ibadet vesilesiyle bir araya gelen Müslümanları bağrında toplamaktaydı. Bu şehir, İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen Müslümanları toplaşmalarını, tanışmalarını ve kaynaşmalarına imkan sunmaktaydı. Böylece Müslümanların birbirleri arasında dinî ve kültürel bağlar oluşmaktaydı.¹⁵ Aynı zamanda hac bölgesi Müslüman dünya ve diğer coğrafyalardan her türlü ürünün geldiği bir bölgeydi. Bu sebeple Müslümanlar, burada kendi bölgelerinde olmayan ürünleri tanıma imkânına bulup ve bu ürünleri kendi bölgelerine taşımada etkili rolü üstlenirlerdi.¹⁶

Abbasîlerin hükmettiği coğrafyada İran, Hindistan ve Afrika kıtasında yetişen ürünler bir potada erime imkânı bulmuş, bu ürünler doğuda, Hindistan'dan İran'a, Mezopotamya'ya, Akdeniz'e, Mısır'a ve Endülüs'e taşınmıştı.¹⁷

İslam'ın İran coğrafyasında hâkim olduğu zamanda birçok ürün İran coğrafyası üzerinden İslam dünyasının çeşitli bölgelerine götürülmüştü. Hindistan'dan pamuk, şeker ve çivit otu gibi ürünler Afrikaya taşınmıştı. Hem gıda hem tıp hem de giyecek hususunda ihtiyaç duyulan bu gıdalar farklı bölgelere yayılmıştı. Örneğin, pamuk Hindistan'dan İran'a, buradan Mezopotamya'ya ardından Mısır'a yayılmış, buradan da Avrupa'ya yayılmıştır. 10. yüzyılda Mısır'da pamuk ve şeker ekilmekteydi. Her türlü tatlıda şekerin kullanılmasından dolayı şeker ekimi burada çok yaygın hale gelmişti. Yine bu yüzyılda Palermo'da şeker ekimi yapılmaktaydı.¹⁸

Ürünlerin taşınmasında kimi zaman idareciler etkili olmuşlardır. Kimi zaman ise halktan kişiler buna öncülük yapmışlardır. Örneğin, Musul emiri, pirinç ve pamuk gibi ürünleri bu şehre getirerek ekimlerini yapmıştır. Yine bir hanımefendinin kendi şehrine ürün taşıdığı görülmektedir.¹⁹

SONUÇ

Abbasîler döneminde İslam dünyasının yoğun etkileşim içerisinde olduğu görülmektedir. Bu dönemde serbest dolaşım imkânı vardı. 10. yüzyılın yarısından sonra siyasi birlik korunamamış ancak coğrafi birlik devam etmiştir. Dil olarak Arapça, bu geniş coğrafyada birleştirici bir rol oynamıştır. Fikirler serbest dolaşım imkânı bulmuş, İslam'ın renk verdiği bir kültür ve medeniyet sahası meydana gelmiştir.

Basımevi, 2008), 707; İbn Havkal, 351, 364, 489; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu*, 126-135.

¹⁵ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, trc. İsmail Güler, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 57; Arifoğlu, *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu*, 126-135.

¹⁶ Miquel, *İslam Dünyası*, 7.

¹⁷ İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 35, 46, 153; İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, 281-282; J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, trc. Ömer Rıza, (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934), 8, 19, 26; Abdülaziz ed-Dûri, "Bağdat", *DİA, TDV Yayınları*, İstanbul 1991, IV, 429.

¹⁸ İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, 115, 125; Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation the early Islamic World*, (Cambridge: Cambridge University, 1983), 94-95.

¹⁹ Watson, *Agricultural Innovation*, 94-95.

İslam medeniyetinde ilim geleneği büyük ölçüde şifahî gelenek üzerinden devam etmiş ve bundan dolayı da alimler, ilme meraklı olanlar, seyyahlar, coğrafyacilar ve hatta tacirler bu meraktan dolayı sürekli olarak seyahat etmişlerdir.

Cami, hankah, hamam ve varrâklar ilmin ve entelektüel faaliyetlerin merkezleri olmuşlardır. Bu mekânlarda sosyalleşen her kesimden insan, aynı zamanda entelektüel faaliyetlere ya katılmış veya pasif dinleyici olmuştur. Bilgi alışverişinde ise bazı dönemler bulunmaktaydı. Hac bu anlamda önemli dönemlerden birisiydi. Panayır da çeşitli zaman ve yerlerde bir haftalığına kurulsalar da, buralardaki etkileşimle özellikle tacirler bilgi ve teknik alışverişlerde bulunurdu. Bilgi akışında en önemli kesim tacirlerdi. Onlar bilgiyi hem doğrudan paraya tahvil etmişlerdi, hem de dolaylı olarak ticaret alanında bundan istifade etmişlerdi. Bilginin taşınmasında coğrafyacı, seyyah ve ilim öğrenmeye giden talebe ve âlimlerin önemli etkisi bulunmaktaydı.

Bilgi yeniden üretilmiş, dil, düşünce ve usul geleneği oluşmuş ve bunlar İslam coğrafyasına giren her alanda yayılma imkânı bulmuştur. Tekniğin yükselmesi ve daha iyi bir duruma ulaşması bu serbest dolaşım imkânı sayesinde mümkün hale gelmiştir. Bütün bu gelişmelerden dolayı gıda temini kolaylaşınca buna bağlı olarak ise nüfus artmıştır.

KAYNAKÇA

Alper, Ömer Mahir, “İbn Sina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 319-322. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Arifoğlu, Yunus. *Abbasiler Döneminde Horasan'ın İktisadî Durumu* (8-10. Yüzyıllar). Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Arifoğlu, Yunus. VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1975.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda*. Ankara: Bizimbüro Basımevi, 2005.

_____, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*. Ankara: Bizimbüro Basımevi, 2001.

Bammat, Haydar, *İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*. Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1963.

Bayrakdar, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 201-208. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

Belâzûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar, *Fütühü'l-Buldan*, thk. Abdullah Tabbaî, Beyrut: Müessesetü'l-Mearif, 1987.

Bosch, Gulnar- Carswell, John- Petherbridge, Guy, *Islamic Binding Bookmaking*. Chicago: The Oriental Institute Museum, 1981.

Birûnî, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir*. thk Yusuf Hadi, Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1984.

- Cahen, Claude, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*. trc. Ufuk Uyan, P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1989.
- Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr b. *Medhu't-Tüccâr ve Zemmi Ameli's-Sultân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, trc. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I. Ankara: Bizimbüro Basımevi, 2008.
- Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr b. *et- Tebessur bi'Ticare*. trc. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001.
- Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Curtin, Philip D. *Kültürler Arası Ticaret*, trc. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Kure Yayınları, 2008.
- Dağ, Mehmet- Öymen, Hıfzırrahman, *İslam Eğitim Tarihi*. Ankara: MEB Yayınları, 1974.
- Dimand, M. S. *Funûnu'l-İslamiyye*, Arapça'ya trc. Ahmed Muhammed İsa. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982.
- Durant, Will, *İslam Medeniyeti*, trc. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman Yayınları, ty.
- Dûri, Abdülaziz, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Erginsoy, Ülker, *İslam Maden Sanatının Gelişimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Eyice, Semavi, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 56-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi, “Hamam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Frye, Richard Nelson, *Orta Asya Mirası, Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına*. trc. Füsün ve Tunç Tayanç. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trc. Enver Ziya Karal. Ankara: TTK Yayınları, 1975.
- Gölcük, Şerafettin, “Cehm b. Safvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 233-234. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Görgün, Tahsin, “Dünya Tarihsel Bir Bakışla İslam Tarihini Yeniden Düşünmek”, *İslam Düşünce Atlası*, 80-86. İstanbul: İlem Etüdler Derneği, 2017.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitapyayımevi, 2011.
- Halife b. Hayat. *Halife b. Hayat Tarihi*. Ankara: Bizimbüro Basımevi, 2001.
- Hill, Donald R. *Gökyüzü ve Bilim Tarihi*, trc. Atilla Bir-Mustafa Kaçar. İstanbul: Boyut Yayınlar, 2011.
- Kaya, Mahmut, “Farabî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 146-162. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*. trc. İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.

- İbn Havkal, Ebu Kasım Muhammed b. Ali, *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill. Leiden: Leiden University Press, 1939.
- İbn Hurdâzbih, Ebu Kasım b. Abdullah, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje. Leiden: Brill Press, 1967.
- İnalcık, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje. Leiden: Brill Press, 1967.
- Kahraman, Gülçin, *Erken Bizans Dönemi Horasan Harçlarının İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2008.
- Kramers, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, trc. Ömer Rıza. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1934.
- Lombart, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*. trc. Nezih Uzel. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*. ed. Fuat Sezgin. Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, 1992.
- Mazaharî, Ali, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Uçok. Ankara: Varlık Yayınları, 1972.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, trc. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Miquel, Andre, *İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*. İstanbul: Kitap yayınevi, 2003.
- Mortan, Kenan- Ertan, Önder Küçük, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. trc. Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı, Buhara*. trc. Hasan Kurt. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı Bilig Yayınları, ty.
- Ritter, K. *Ziraat Tarihi*, trc. Kazım Köylü. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 1962.
- Sadi, Ebu Muslihuddin, *Bostan ve Gülistan*. trc. Rifat Bilge. İstanbul: Can Kitabevi, 1968.
- Selen, Hamit Sadi, *Ticaret Tarihi*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- Süleyman et-Tâcir- Ebû Zeyd es-Sîrâfî, *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*. trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları. ty.
- Sunar, Lütfi, "Dünya Tarihinin Ekseni ve Zemini Olarak İslam Medeniyeti", *İslam Düşünce Atlası*, 66-80. İstanbul: İlem Etüdler Derneği, 2017.
- Uhlig, Helmut, *İpek Yolu*, trc. Alev Kırım. İstanbul: Okyanus Yayınları, 2000.

Uludađ, Süleyman, "Hankah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Watson, Andrew M. *Agricultural Innovation the early Islamic World*. Cambridge: Cambridge University, 1983.

Yakûbî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Cafer, *Kitâbü'l-Büldân*, Dr'l-Kitbi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

Yıldız, Nuray, *Eskiçađ'da Deri Kullanımı ve Teknolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1993.